

TILDA TERMINLARNING VOQELANISHI VA TARAQQIYOTI

Qurbonova Go‘zal Xo‘jamurodovnaDenov tadbirkorlik va pedagogika
instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada terminlarning hosil bo‘lish yo‘llari va ularning semantik taraqqiyoti tahlil qilinadi. Morfologik, sintaktik va semantik usullarning termin shakllanishidagi roli misollar bilan yoritilib, ularning qo‘llanilish doirasi va mazmunan o‘zgarishi o‘rganiladi. Lingvistik tahlil metodlari asosida olingan natijalar terminologiya va turli fan sohalarida terminlarni shakllantirish va rivojlantirish jarayonlarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: termin, terminologiya, morfologik usul, sintaktik usul, semantik taraqqiyot, affiks.

Аннотация. В статье анализируются способы образования терминов и их семантическое развитие. На примерах иллюстрируется роль морфологических, синтаксических и семантических факторов в образовании терминов, исследуются сфера их применения и изменения в значении. Результаты, полученные на основе методов лингвистического анализа, позволяют глубже понять процессы образования и развития терминов в терминологии и различных научных областях.

Ключевые слова: термин, терминология, морфологический метод, синтаксическое образование, семантическое метод, аффикс.

Annotation. This article analyzes the ways in which terms are formed and their semantic development. The role of morphological, syntactic and semantic factors in term formation is illustrated with examples, and their scope of application and changes in meaning are studied. The results obtained on the basis of linguistic analysis methods serve to provide a deeper understanding of the processes of formation and development of terms in terminology and various scientific fields.

Keywords: term, terminology, morphological method, syntactic method, semantic development, affix.

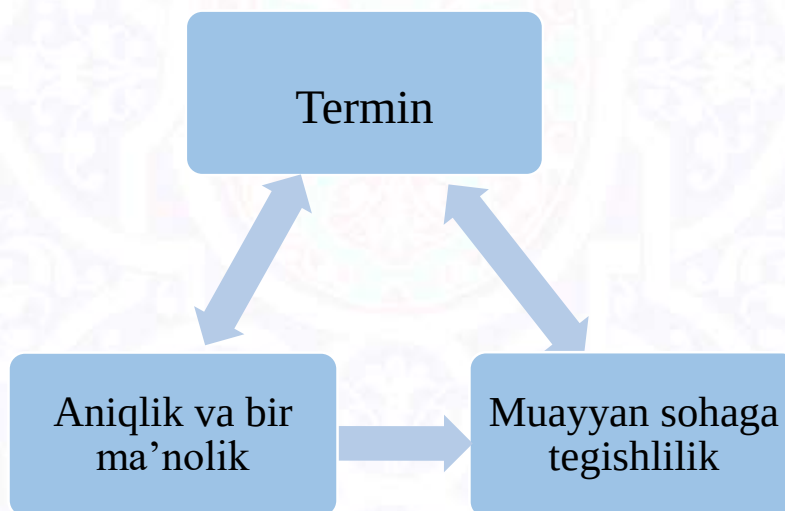
KIRISH. Bugungi rivojlanayotgan davrda ilm-fan va texnologiyaning jadallik bilan o‘sishi natijasida barcha sohalarida yangi-yangi terminlar paydo bo‘lmoqda. Shiddat bilan tilimizga turli tillardan, jumladan, ingliz tilidan yangi so‘zlar va terminlar – umuman olganda, neologizmlar kirib kelmoqda. Ushbu yangi terminlarning kelib chiqishini o‘rganish, ularning lingvistik xususiyatlarini aniqlash va tasniflash tilshunoslik fanining muhim vazifalaridan biridir. Turli sohalaridagi terminlar o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmaydi, balki o‘sha fan doirasidagi talab va ehtiyoj yuzasidan

yaratiladi. Terminlar, asosan, biror fan yoki kasb-hunar sohasini chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi hamda o'sha soha taraqqiyotiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. O'zbek tilining izohli lug'atida terminga quyidagicha ta'rif beriladi: *Termin* - (lotincha terminus – chek, chegara) fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo'lgan so'z yoki so'z birikmasi. Masalan: *botanika terminlari, zargarlik terminlari*. [6,74]

Termin – kishi faoliyatining ma'lum bir sohasida qo'llaniladigan maxsus so'z va iboralaridir.[7,57] Termin predmet, voqea-hodisalar haqidagi tushunchaning aniq va turg'un ifodasidir. Terminga fan va texnikaga oid tushunchalarni ifodalovchi so'zlar va iboralarina emas, shu bilan birgalikda, ma'lum kasb-hunarga oid so'z va iboralar ham kiradi. Masalan, qurilish sohasida: *monolit, beton, fundament, armatura*; qishloq xo'jaligida: *gektar, seleksiya, agrosanoat, melioratsiya*.

Demak, terminlar tildagi oddiy so'zlardan yoki leksik birliklardan farq qiladi, ularda ma'no aniq va chegaralangan bo'lishi lozim. Terminlarni umumiy lug'at tarkibiga kiruvchi so'z va iboralardan farqlash uchun ularning muhim xususiyatlarini bilish lozim. Umuman olganda, termin tushunchasi ikki asosiy belgiga ega. 1- rasmda terminning asosiy xususiyatlari keltirilgan:

1-rasm. Terminning asosiy belgilari.

1. Terminlarning aniq va bir ma'noliligi.

Terminlar kundalik hayotimizda foydalaniladigan so'zlardan farqli xususiyatga ega bo'ladi. Masalan, ***uchburchak*** termini har doim uch tomoni va uch burchagi bo'lgan geometrik shaklni bildiradi. Ushbu terminni ko'p ma'noli qilib ishlatish imkonsiz.

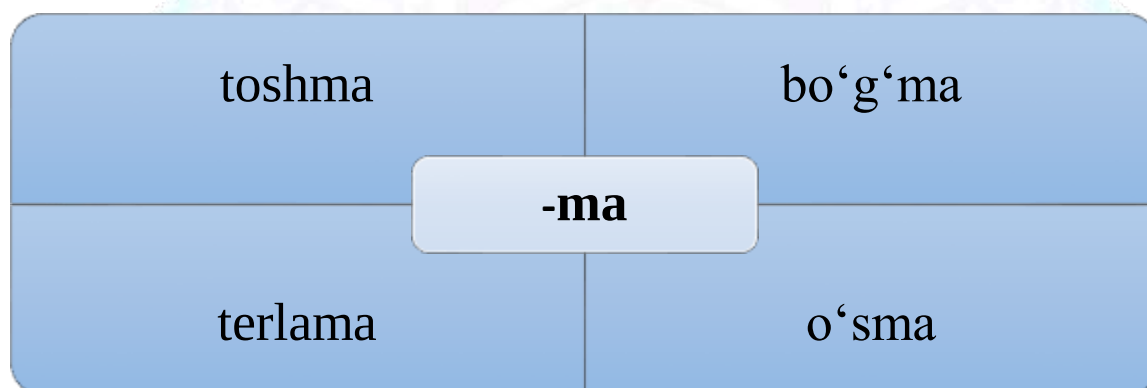
2. Terminlarning muayyan sohaga tegishliligi.

Terminlar faqat o‘zi tegishli bo‘lgan sohadagina terminlik xususiyatiga ega bo‘ladi. Misollarga yuzlanadigan bo‘lsak, **volt** – fizikada elektr kuchlanish o‘lchov birligini ifodalaydi. Bu termin adabiyot yoki san‘at sohasida ishlatilmaydi. **Fotosintez** - o‘simliklarning quyosh nuri yordamida ozuqa moddalarini sintez qilish jarayoni. Faqat biologiyada ishlatiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Rus olimi V.P.Danilenko fikricha, tilda terminlarning hosil bo‘lish jarayoni uch xil usul orqali amalga oshiriladi: semantik, sintaktik va morfologik. [4,50] Xususan, eng faol tarzda qo‘llanuvchi yo‘l bu so‘z yasashdir. So‘z yasash usulining ham ikki xil shakli mavjud:

- 1) *morfologik* – so‘z yasovchi affiksalar yordamida;
- 2) *sintaktik* – ikki asosning birikishi orqali termin hosil qilishdir.

-ma affiksi ko‘plab fan sohasidagi terminlarni yasashda keng tarzda qo‘llaniladi. Xususan, **-ma** yordamida yasalgan quyidagi tibbiy terminlarni uchratish mumkin: *toshma*, *bo‘g‘ma*, *terlama*, *qichima*, *o‘sma*. Ushbu kasallik nomlarini ifodalovchi terminlar fe‘l asosli so‘zlarga qo‘shilib hosil bo‘lgan.

3-rasm. **-ma** affiksi orqali hosil bo‘lgan terminlar.

Sintaktik usul orqali termin yasashda ikki yoki undan ortiq asosning birikishidan yangi termin hosil bo‘ladi. Bunday xususiyatga ega terminlar *qo‘shma terminlar* deb ham ataladi. [5,76-77]

Qo‘shma terminlarning leksik-morfologik jihatdan tasniflanishini quyidagi misollarda ko‘rib chiqamiz:

№	Tuzilishi	Misollar
1.	Ot+ot modeli qo‘shma terminlar	<i>qon bosimi, ko‘z nuri, bosh og‘rig‘i, tomoq og‘rig‘i, suyak bo‘g‘imi</i>
2.	Sifat+ot modeli qo‘shma terminlar	<i>surunkali bronxit, yuqori harorat, allergik reaksiya, o‘tkir respirator kasallik</i>

3.	Son+ot modeli qo'shma terminlar	<i>to'rtburchak, beshburchak, qirqoyoq, mingboshi</i>
4.	Ot+fe'l modeli qo'shma terminlar	<i>qon aylanishi, suv bug'lanishi, modda almashinuvi, hujayra bo'linishi.</i>

4- jadval. Sintaktik usul bilan yasalgan terminlar.

O'zbek tili terminologiyasida **semantik yo'l** bilan shakllangan terminlar ham muhim o'rin tutadi. Bunda biz *metafora* usuli orqali hosil bo'lgan terminlarni nazarda tutamiz. So'z ma'nosining ko'chishi metafora (tashqi o'xshashlik), vazifadoshlik (vazifadagi o'xshashlik), metonimiya (o'zaro bog'liqlik) va sinekdoxa (qism bilan butun munosabati) kabi hodisalarni o'z ichiga oladi. [7,21] So'z ma'nosi ko'chganda, uning asl ma'nosi inkor etilmaydi, balki unga qo'shimcha yangi ma'no qo'shiladi. Natijada, so'zning ma'no doirasi kengayadi. Semantik usul bilan hosil bo'lgan terminlarga quyidagilarni misol keltirish mumkin:

• **tashqi yoki shakliy o'xshashlikka asosan:**

- 1) *ko'richak* (bu ichakning bir qismi bo'lib, uning bir uchi berk bo'lgani uchun "ko'r" so'zi bilan bog'langan);
- 2) *tishli g'ildirak* (tashqi ko'rinishi tishga o'xshaganligi uchun shunday nomlangan);
- 3) *kompyuter sichqonchasi* (shakli va harakatlantirish usuli sichqonga o'xshaganligi sababli shunday atalgan);
- 4) *qora tuynuk* (yorug'likni yuta oladigan va ko'zga ko'rinmaydigan koinotdagi obyekt bo'lib, tuynukka o'xshaganligi sababli shunday nom berilgan).

• **vazifadoshlik asosida:**

- 1) *energiya iste'moli* (odatda, "iste'mol" so'zi oziq-ovqat yoki boshqa resurslarga nisbatan ishlatilsa-da, bu yerda elektr energiyasining sarflanishiga nisbatan qo'llanilgan);
- 2) *kompyuter xotirasi* (inson xotirasi bilan bog'liq tushuncha bo'lib, axborotni saqlash va qayta ishlash xususiyatiga ega bo'lgani uchun shunday nomlangan);
- 3) *ekran pardasi* (parda harakatni cheklovchi va ajratuvchi element bo'lib, ekrandagi tasvirni yashirish yoki almashtirish funksiyasida foydalanilgani uchun shunday nomlangan).

• **rang-tusdagi o'xshashlik asosida:**

- 1) *oq qon tanachalari* (mikroskop ostida oq rangga o'xshashligi sababli shunday atalgan);
- 2) *qizil qon tanachalar* (tarkibidagi gemoglobin moddasi tufayli qizil rangda bo'lgani uchun shunday nom berilgan);

3) *sariq kasallik* (jigar kasalliklarida terining sargʻayishi kuzatilgani sababli shu nom bilan yuritiladi).

Demak, semantik usul terminlar hosil boʻlishida, ayniqsa, tibbiy terminlarni shakllantirishda asosiy rolni bajaradi.

Til va terminologiyaning rivojlanishi jarayonida baʼzi terminlar dastlab faqat bir sohada qoʻllanilib, keyinchalik boshqa sohalarga ham oʻtib, kengroq maʼno kasb etadi. Bunday jarayon *terminlarning semantik rivojlanishi* yoki *maʼno taraqqiyoti* deb ataladi. Bu hodisa koʻpincha ilm-fan va texnologiyaning taraqqiyoti bilan bogʻliq boʻlib, yangi tushunchalarni ifodalash zarurati tufayli yuzaga keladi. Bunga misol sifatida **virus** terminini keltirish mumkin. Ushbu termin dastlab tibbiyot sohasida qoʻllanilgan boʻlsa-da, keyinchalik axborot texnologiyalariga ham kirib kelgan va faol tarzda qoʻllanilmoqda.

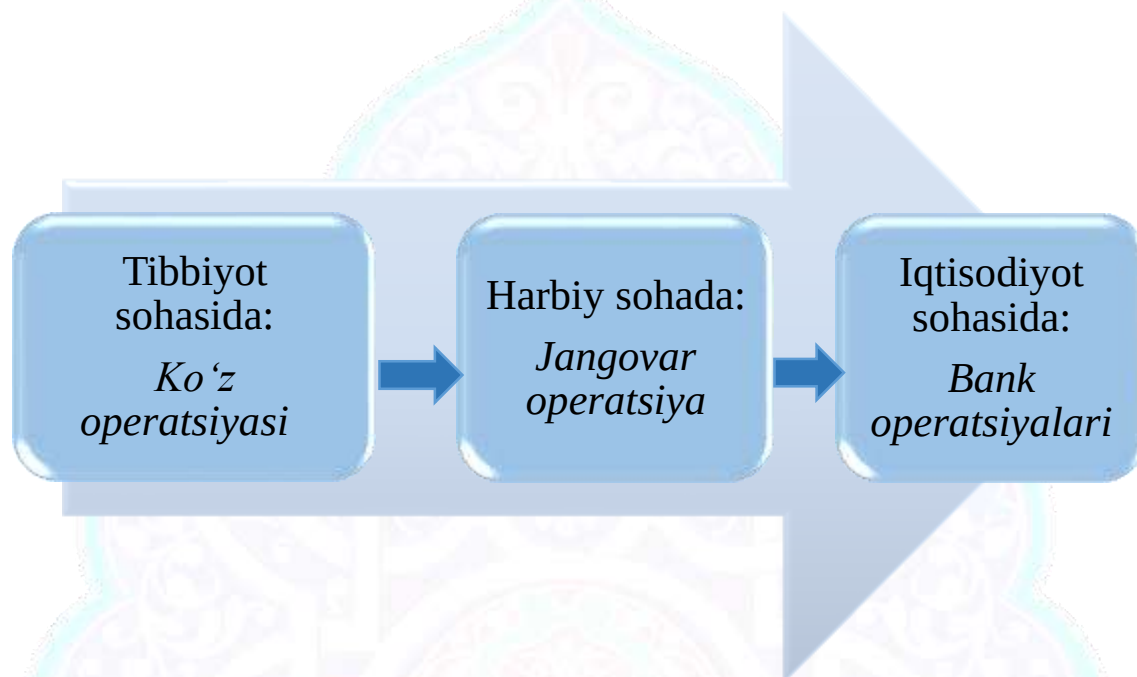
Oʻzbek tilining izohli lugʻatida virusga quyidagicha taʼrif beriladi: **Virus** (lot. virus – oʻsimlik shirasi, zahar) - faqat tirik hujayralarda koʻpayib, odam, hayvon, oʻsimliklarda yuqumli kasalliklar qoʻzgʻatuvchi mikroorganizm. [7,462] Virus termini dastlab tibbiyot sohasida qoʻllangan. Tibbiy termin sifatida u mikrobiologiyada paydo boʻlgan boʻlib, bakteriyalardan ham kichikroq yuqumli zarrachalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Tibbiyotda, *gepatit virusi*, *elbola virusi*, *gerpes virusi* singari terminlarni uchratish mumkin.

Zamon taraqqiy etishi bilan, ushbu terminning axborot texnologiyalari sohasiga ham maʼnosi koʻchib keng qoʻllanilishini kuzatamiz. Kompyuter dasturlariga zarar yetkazadigan yoki ularning ishlashini sekinlashtiradigan maxsus dasturiy taʼminot *virus* deb ataladi. Taqqoslaydigan boʻlsak, tibbiyotda organizmga zarar yetkazadigan kichik mikroorganizmlar virus deb atalmoqda, axborot olamida esa kompyuterning ishlashiga xalal beruvchi kichik dastur bu virusdir. Demak, bu yerda terminning maʼnosi vazifadoshlik asosida koʻchgan, yaʼni virus bajaradigan vazifa – *zarar yetkazish*.

Yana bir misol tariqasida tilimizda keng qoʻllaniladigan termin **operatsiyani** olishimiz mumkin. Operatsiya termini, dastlab tibbiyot termini sifatida yuzaga kelgan boʻlsa, hozirda uning maʼnosi ancha kengaygan. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida termin quyidagicha izohlanadi:

1. *Tibbiyot sohasida*: Baʼzi kasalliklarni davolash maqsadida kasallangan joyni jarrohlik yoʻli bilan yorish, kesish, tikish. *Koʻz operatsiyasi*, *operatsiya stoli*. [7,130]
2. *Harbiy sohada*: Biror maqsadni koʻzlab yoki biror operativ yoki strategik vazifani bajarish uchun yagona reja boʻyicha va kelishilgan vaqtda olib boriladigan jang harakatlari majmui. *Jangovar operatsiya*, *operatsiya kartasi*. [7,130]

3. *Iqtisodiyot sohasida:* Savdo, moliya, pochta, sanoat, kompyuter, sug'urta va boshqalar bilan bog'liq vazifalarni bajarishga qaratilgan faoliyat yoki xatti-harakat. *Bank operatsiyalari*. [7,21]

5-jadval. **Operatsiya** terminining semantik taraqqiyoti.

XULOSA. Terminning turli sohalardagi ma'nolariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, o'xshashlik ko'zga tashlanishi tabiiy. Asl mazmun-mohiyat saqlangan holda, ma'noning kengayishi, ya'ni terminning faqat bitta fan tarmog'ida emas, balki boshqa sohalarda ham qo'llanilishi kuzatilgan.

Demak, terminlarning yasalishi va taraqqiyoti haqidagi tahlillarimizni yakunlab, quyidagi xulosalarni chiqaramiz:

- 1) tilimizda terminlar uch xil yondashuv asosida shakllanadi: morfologik, sintaktik va semantik;
- 2) tilda terminlarning hosil bo'lishi va taraqqiy etish jarayoni, uning ijtimoiy, ilmiy va madaniy rivojlanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi;
- 3) terminlar yangi ilmiy kashfiyotlar, texnologik yutuqlar va ijtimoiy ehtiyojlar natijasida shakllanib, sohalar o'rtasidagi samarali muloqotning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi;
- 4) vaqt o'tishi bilan, terminlar o'z ma'nosini kengaytiradi, yangi kontekstlarda ishlatila boshlaydi va ba'zan eski ma'nolarini yo'qotib, yangilari bilan to'ldiriladi.
- 5) terminlarning bir xil, aniq va to'g'ri qo'llanilishi soha taraqqiyotini tezlashtiradi, ilmiy tadqiqotlarni yangi bosqichlarga olib chiqadi va umuman olganda, insoniyatning global rivojlanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ. Т.%. Сборник статей по языкознанию. - М., 1961.-С.3-10.
2. Герд А.С. Значение термина и научное знание//Научно техническая информация. Серия 2.-М.,1991. №10.- С.1-4.
3. Даниленко В.П. Об основных лингвистических требованиях к стандартизируемым терминам//Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики.- М.: МГУ,1971.
4. Даниленко В.П. Лексика языка науки. Терминология: Диссертация на соиск. уч. степени доктора филол. наук / Даниленко В.П. – М., 1976.
5. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. Toshkent: 2019, 54-b.
6. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. -М.: АН СССР, 1961.
7. Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси. – Тошкент, 1960. 57-б.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent 74-b.
9. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1978. 21-б.
10. Павлова М. Метафоры и когнитивные науки. - М.,1998.